

Les bifurcacions de les estructures agràries durant el regnat de Ferran II (1452-1516): Mallorca i Catalunya

Gabriel JOVER-AVELLÀ

Universitat de Girona. Institut de Recerca Històrica

(Centre de Recerca d'Història Rural)

Membre del Comitè Científic

1. LES BIFURCACIONS AGRÀRIES DESPRÉS DE LA CRISI BAIXMEDIEVAL

Entre el 1452 i el 1516, en vida de Ferran II, els territoris de les monarquies hispàniques eixien de la crisi baixmedieval.¹ D'aquells conflictes socioeconòmics i institucionals emergia la nova monarquia (després Imperi) hispànica. La unió de les dinasties castellana i aragonesa en el jove Carles I d'Àustria tenia una aparença deforme: una munió de reialmes, principats i comtats units a una corona, amb complexes relacions feudovassallàtiques, sense un sistema fiscal, judicial i polític comú.² A la Corona de Castella de la crisi de la senyoria medieval i després d'un llarg període de guerres civils i dinàstiques, emergiria una poderosa aristocràcia.³ S'havia refet de la crisi d'ingressos, d'una banda, mercès a les oportunitats que l'expansió de la frontera feudal peninsular oferí fins al segle XV,⁴ i quan es tancà amb la conquesta del regne nassarita s'obriren noves fronteres al nord d'Àfrica, les Canàries i després a Amèrica; d'altra banda, la noblesa aconseguí una major imbrica-

1. Els grans trets d'aquests conflictes es poden llegir en els diferents resums que s'han fet recentment sobre la crisi baixmedieval a Catalunya i per al conjunt dels Països Catalans a Gaspar FELIU, «La crisis catalana de la Baja Edad Media: estado de la cuestión», *Hispania*, núm. 217 (2004), p. 435-466; Antoni FURIÓ, «La crisis de la Baja Edad Media: una revisión», a Antoni FURIÓ, *Las crisis a lo largo de la historia*, Valladolid, Secretariado de Publicaciones e Intercambio Científico, 2010, p. 13-46; Ernest BELENGUER, «Una aproximació a la crisi de la baixa edat mitjana a Catalunya», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. 24 (2014), p. 267-296; Ferran GARCIA-OLIVER, «Continuïtats i canvis en el sistema agrari dels Països Catalans (segles XIV-XV)», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 27 (2015), p. 155-183.

2. Ernest BELENGUER, *El imperio de Carlos V: Las coronas y sus territorios*, Barcelona, Península, 2002.

3. Julio VALDEÓN, *Los conflictos sociales en el reino de Castilla en los siglos XIV y XV*, Madrid, Siglo XXI, 1975.

4. José A. GARCÍA DE CORTÁZAR, *La sociedad rural en la España medieval*, Madrid, Siglo XXI, 1988.

ció en les noves estructures estatals i una important participació en la renda centralitzada, els impostos públics.⁵ El nou imperi que s'aixecaria amb Carles V d'Àustria tindria en aqueixa nova aristocràcia el ciment que sostindria el govern i la guerra, primer cap a dintre, amb la desfeta de les comunitats, i després cap a fora, amb la conquesta colonial i les guerres imperials al continent europeu.⁶

Els antics regnes i territoris de la Corona d'Aragó restaren al marge d'aquell procés de formació de la nova monarquia. En particular, els barons feudals catalans no foren capaços d'articular un nou estat feudal després de la fi de la dinastia catalana en el Compromís de Casp.⁷ En segon lloc, la seva frontera de conquesta feudal s'havia clos a mitjan segle XIII amb les conquestes de les illes Balears (1229, 1235 i 1287) i València (1238).⁸ D'altra banda, no aconseguiren participar en la renda fiscal pública, o renda centralitzada, com la noblesa castellana, excepte com a partícips del deute públic.⁹ A més, sense aliances sòlides en les noves estructures de la monarquia imperial, les cases de la noblesa catalana foren apartades dels centres de poder i en el millor dels casos s'integraren dins les famílies de la nova noblesa castellana o hispànica imperial; tal com ho expressà gràficament Cristòfor Despuig el 1557: «estos castellans s'ò beuen tot».¹⁰ Com va assenyalar Pierre Vilar, al tombant del segle XV, la Corona castellana disposava d'una major població i riquesa que Catalunya,¹¹ però també d'una poderosa aristocràcia que articulava la distribució de la renda «feudal centralitzada» i el poder en el nou imperi.¹²

La conjunció d'aquests factors abocava les nobleses feudals catalanes després de la crisi del segle XIV a cercar la recuperació dels seus ingressos mitjançant el reforçament del domini jurídic sobre els pagesos dels seus dominis, l'augment de la seva participació en l'excedent agrari, a través d'un increment de les rendes sobre

5. Bartolomé YUN CASALILLA, *Marte contra Minerva: El precio del Imperio español, ca. 1450-1600*, Barcelona, Crítica, 2004.

6. Bartolomé YUN CASALILLA, *Marte contra Minerva...*

7. Ernest BELENGUER, *El com i el perquè del Compromís de Casp (1412): Història i debat*, Barcelona, Dalmau, col·l. «Episodis de la Història», núm. 356.

8. Vegeu els estudis recents d'Antoni MAS i Ricard SOTO, «Feudal colonisation and socio-ecological transition in *Mayūrqa* (Muslim Majorca) in the thirteenth century», *Continuity and Change* núm. 30, vol. 3 (2015), p. 341-366. Per al conjunt dels Països Catalans, vegeu els treballs recopilats a Enric GUINOT (ed.), *Repartiments a la Corona d'Aragó (segles XII-XIII)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2007; Enric GUINOT, «L'expansió d'una monarquia feudal europea en el segle XIII: la Corona catalanoaragonesa i les conseqüències de la conquesta dels regnes de Mallorca i de València», *Catalan Historical Review*, núm. 2 (2009), p. 161-174.

9. Vegeu, per exemple, l'estudi sobre la noblesa valenciana de Carlos LÓPEZ RODRÍGUEZ, *Nobleza y poder político: El reino de Valencia (1416-1446)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2005.

10. Ernest BELENGUER, *La Corona de Aragón en la monarquía hispánica: Del apogeo del siglo XV a la crisis del XVII*, Barcelona, Península, 2001.

11. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna*, vol. II, Barcelona, Edicions 62, 1964.

12. Bartolomé YUN CASALILLA, *Marte contra Minerva...*

el producte o la terra, o l'apropiació del domini útil de la terra, l'ampliació de la reserva senyorial i l'aplicació de noves modalitats de gestió com estaven fent altres nobleses de la Península.¹³ Aquesta «ofensiva» de la renda feudal és a la base dels conflictes que esclataren entorn dels drets sobre les «llibertats de les persones», el domini útil de la terra i la distribució de la renda després de 1350.¹⁴ Al tombant del segle xv, els redreços (o sargits) de Ferran II tancaren de forma desigual els dos grans conflictes que havien esclatat als seus dominis entre senyors i pagesos pels drets sobre la possessió de la terra i els seus fruits.¹⁵ La Sentència Arbitral de Guadalupe (1486) s'ha llegit com una afirmació dels drets dels pagesos intermedis, els posseïdors de masos, sobre el domini útil de la terra i la redempció dels mals usos, la servitud, però també s'ha insistit en el fet que els senyors conservaven els seus drets sobre el domini directe i la jurisdicció feudal, és a dir, els drets sobre la mutació de les terres (lluïsmes i fadigues) i l'excedent pagès (delmes, censos i tasques).¹⁶ Tanmateix, foren els pagesos els qui dirigiren el desenvolupament agrari i els qui consolidaren els seus drets sobre el domini útil, i més endavant els ampliaren apropiant-se dels drets sobre terres vagants i comunals.¹⁷ Després de la Guerra Civil de 1450-1452, a Mallorca, una part important dels pagesos intermedis havien perdut les seves terres i s'havien convertit en petits propietaris o jornalers. La Pragmàtica de 1512 ordenava la confecció d'un cadastre general a l'illa per resoldre els conflictes fiscals entre els habitants de la Part Forana i l'aristocràcia urbana, però no fou executada i el cadastre general no es confeccionà fins al 1576.¹⁸

13. Mercedes BORRERO, *La organización del trabajo: de la explotación de la tierra a las relaciones laborales en el campo andaluz (siglos XIII-XVI)*, Sevilla, Publicaciones de la Universidad de Sevilla, 2003.

14. Els moviments socials vilatans i urbans de l'etapa baixmedieval perseguïen canvis en la distribució de la renda i afirmar els seus drets sobre la tinença de la terra (Robert BRENNER, «Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe», *Past & Present*, núm. 70 (1976), p. 30-75; Guy BOIS, *Crise du féodalisme: Économie rurale et démographie en Normandie orientale du début du 14e siècle au milieu du 16e siècle*, París, Presses de la Fondation Nationale des Sciences Politiques, 1976; Franco CAZZOLA, *Contadini e agricoltura in Europa nella prima età moderna (1450-1650)*, Bolonya, Clueb, 2014), però també l'afirmació política i social del *common man*, la participació de l'home comú en les decisions públiques, polítiques i religioses (Peter BLICKLE, ed., *Resistance, representation, and community*, Oxford, Clarendon Press, 1997).

15. Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic: Un monarca decisiu davant la cruïlla de la seva època*, Barcelona, Península, 1999.

16. Eva SERRA, «El règim feudal català abans i després de la sentència arbitral de Guadalupe», *Recerques: Història, Economia, Cultura*, núm. 10 (1980), p. 17-32; Gaspar FELIU, *La llarga nit feudal: Mil anys de pugna entre senyors i pagesos*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2010.

17. Mònica BOSCH, Rosa CONGOST i Pere GIFRE, «Los "Bandos". La lucha por el individualismo agrario en Cataluña. Primeras hipótesis (siglos XVII-XIX)», *Historia Agraria*, núm. 13 (1997), p. 65-88.

18. Ernest BELENGUER, *Ferran el Catòlic...*, p. 107-182; Ernest BELENGUER, *La Corona de Aragón...*, p. 97-114.

El propòsit d'aquest treball és, d'una manera sintètica i estilitzada, indagar sobre els factors que condicionaren les estratègies dels senyors feudals per recuperar els seus ingressos i el seu poder en un racó de la Corona aragonesa: el regne de Mallorca, contrastant-lo amb la trajectòria històrica de la Catalunya Vella, territori d'on eren originaris els senyors feudals i els pagesos que colonitzaren l'illa. L'argument subratlla com, d'una banda, la mateixa construcció dels agrosistemes, el complex agrari que integren drets i paisatges (parcel·lari, pràctiques agràries, etc.) i, de l'altra, el resultat dels conflictes socials foren els factors que marcaren les diferències profundes en la possessió de la terra entre els pagesos de la Catalunya Vella i de Mallorca després de 1500. L'estudi s'estructurarà en els apartats següents. En el primer, se sintetitzaran els traços gruixuts que caracteritzaren la consolidació de la pagesia de mas a la Catalunya Vella. En el segon apartat, el més llarg, s'abordarà la discussió sobre la formació d'una aristocràcia terratinent discutint així la interpretació tradicional. Finalment, en les conclusions, es reprèn la perspectiva comparativa per situar l'aristocràcia de l'illa respecte de la noblesa catalana a inicis del segle XVI.

2. CATALUNYA: CRISI FEUDAL I APROPIACIÓ DEL DOMINI ÚTIL PER LA PAGESIA INTERMÈDIA

La formació del feudalisme a la Catalunya oriental pot llegir-se com una imposició des de dalt: els senyors o poderosos imposaren rendes i obligacions a unes comunitats preexistents.¹⁹ Així, les formes que prendria el feudalisme foren el resultat dels conflictes entre dues dinàmiques socials contraposades. D'una banda, els barons feudals es van imposar en els segles X-XII sobre un substrat d'assentaments rurals (vilars, mansos) relativament dispersos.²⁰ Els barons subinfeudaren jurisdiccions, rendes i dominis directes sobre districtes castrals, viles, masos (explotacions de caràcter familiar) i terres (parcel·les) a la petita noblesa. I per sota d'aquestes transaccions es va produir un procés de compravenda de terres i dominis en què van participar els petits senyors i les classes benestants, tant les rurals com les urbanes. Aquests processos van conformar un paisatge feudal enormement complex i potencialment conflictiu. El domini feudal estava integrat per diversos cossos territorials, i els drets, les rendes i la jurisdicció que tenien els senyors

19. Pierre BONNASSIE, *Catalunya, mil anys entera: Creixement econòmic i adveniment del feudalisme a Catalunya de mitjan segle X al final del segle XI*, Barcelona, Edicions 62, 1981, 2 v. Vegeu també, en aquest respecte, una matisació de les tesis de l'anterior autor als estudis de Feliu sobre els pagesos en l'etapa prefeudal: Gaspar FELIU, *La llarga nit feudal...*, p. 29-152.

20. Josep M. SALRACH, «Prácticas judiciales, transformación social y acción política en Cataluña (siglos IX-XIII)», *Hispania*, núm. 197 (1997), p. 1009-1048; Lluís TO, *Família i hereu a la Catalunya nord-oriental (segles X-XII)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadía de Montserrat, 1997; Pere BENITO, *Senyoria de la terra i tinença pagesa al Comtat de Barcelona, segles XI-XIII*, Barcelona, CSIC, 2003; Víctor FARÍAS, *El mas i la vila a la Catalunya medieval: Els fonaments d'una societat senyorialitzada (segles XI-XIV)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009.

en cada un d'ells no solament eren diferents, sinó que els compartien amb altres senyors, ja fos com a vassalls o com a iguals. En aquest intricat conjunt de jurisdiccions, dominis i rendes, el mas i la servitud es convertiren en instruments per a subjectar la mà d'obra i garantir la detracció de l'excedent pels senyors;²¹ així, a Catalunya, la servitud, a diferència d'altres regions, no fou un instrument per a l'explotació de la reserva senyorial.²² Aquest procés de consolidació feudal coincidí amb el tancament de la frontera d'expansió territorial catalana: Tortosa (1148), les illes Balears (1229, 1235 i 1287) i València (1238). A les noves colònies, les cartes de franqueses cedien terres als pagesos sense càrregues servils, mentre que s'asservia o esclavitzava les poblacions andalusines.²³

Al segle XII, els pagesos de mas havien intentat ampliar les seves tinençes a costa d'altres veïns més desafortunats, amb adquisicions fetes al marge de l'autoritat senyorial.²⁴ Aquest procés d'acumulació de terres per part de la pagesia benestant fou avortat per una enèrgica reacció senyorial: mitjançant el desenvolupament d'un conjunt de noves pràctiques jurídiques (servitud, mals usos, capbreus, etc.) que conferien al senyor un control sobre compres, vendes, establiments de terres, tant de les que formaven part del mas servil com de les annexades i que estaven sotmeses a altres senyors.²⁵ Per què doncs, els senyors fracassaren després de 1350 en els seus intents de controlar la reorganització de l'espai agrari i de recuperar la «propietat» sobre el domini útil de la terra? La historiografia ha destacat diferents factors a considerar.

Els estralls demogràfics i els impactes econòmics de les successives onades de la pesta negra crearen un nou escenari en els camps catalans. A la segona meitat del segle XIV, el senyors iniciaren una pressió creixent sobre terres i homes per recuperar rendes i terres i repoblar els masos. Però les seves estratègies eren contradictò-

21. Paul FREEDMAN, *Assaig d'història de la pagesia catalana (segles XI-XV)*, Barcelona, Edicions 62, 1988; Paul FREEDMAN, *Els orígens de la servitud pagesa a la Catalunya medieval*, Vic, Eumo, 1993; Lluís To, *Família i hereu...*

22. Robert BRENNER, «The rises and declines of serfdom in medieval and early modern Europe», a M. L. BUSCH *et al.*, *Serfdom and Slavery: Studies in Legal Bondage*, Londres, Routledge, 1996, p. 247-276.

23. Ricard SOTO i Antoni MAS, «Feudal colonisation and socio-ecological...», p. 341-366; Antoni VIRGILI, *Ad detrimentum Hispaniae...: La conquesta de Turtusa y la formació de la societat feudal (1148-1200)*, València i Barcelona, Publicacions de la Universitat de València i Universitat Autònoma de Barcelona, 2001; Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia: Dominació i resistència a la frontera valenciana (1239-1276)*, València, Universitat de València, 1999.

24. Paul FREEDMAN, *Els orígens...*, p. 150-151; Pere BENITO, «La formació de la gran tinença pagesa i la gènesi del mas com a estructura senyorial (segles XII-XIII)», a M. Teresa FERRER I MALLOL, *El mas català durant l'edat mitjana i la moderna (segles IX-XVIII): Aspectes arqueològics, històrics, geogràfics, arquitectònics i antropològics*, Barcelona, Institució Milà i Fontanals, 2001, p. 106-113.

25. Paul FREEDMAN, *Assaig d'història...*; Paul FREEDMAN, *Els orígens...*, p. 143-168; Pere BENITO, «La formació de la gran tinença...», p. 103-124.

ries, perquè oscil·laven entre la necessitat que els masos es tornessin a ocupar i la urgència d'augmentar els seus ingressos. Les estratègies més flexibles es desenvoluparan en les zones del litoral, on els senyors van acceptar el subestabliment i la parcel·lació dels masos, sota el dinamisme d'una agricultura comercial. En les zones despoblades de l'interior, amb una major fragmentació i dispersió dels dominis, un mateix senyor podia articular diverses iniciatives aparentment contradictòries.²⁶ En aquell context de manca de braços, la jurisdicció feudal, servitud inclosa, i el poder coercitiu de la senyoria foren posats a prova. Trobar camperols que estiguessin disposats a recupar els masos rònecs (buits) no depenia únicament de la voluntat del senyor. D'una banda, l'expansió de la manufactura urbana i rural i les activitats comercials atreïen els pagesos empobrits cap a les ciutats. De l'altra, el dret feudal obligava els senyors a cercar, en primer lloc, els descendents de la família servil que ocupava el mas i, si els trobava, podia obligar-los a ocupar-lo o bé els camperols havien de pagar la remença, el rescat de la seva llibertat, perquè aquest mas pogués ser establert a una altra família.²⁷

Les senyories també es van trobar davant d'una resistència tenaç i organitzada a desprendre's de les terres despoblades que havien ocupat silenciosament en l'etapa posterior a 1350.²⁸ Com va suggerir Jaume Vicens, l'organització del moviment pagès ja estava força estesa abans de mitjan segle xv. Els pagesos havien estat capaços d'articular les protestes a escala local, aconseguir el reconeixement d'aquelles reunions i arrabassar els primers reconeixements de drets a la monarquia a mitjan segle xv.²⁹ La capacitat de resistència pagesa i la seva organització es posaren de manifest al llarg de la Guerra Civil de 1462-1472 amb la conquesta i l'ocupació dels castells senyorials. Malgrat l'incert final de la guerra, el conflicte havia posat en evidència la incapacitat militar i les febleses de la jurisdicció senyorial, i també l'em-

26. M. Teresa FERRER i MALLOL, «El patrimoni reial i la recuperació dels senyorijs jurisdiccionals en els estats catalanoaragonesos a la fi del segle xiv», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 7 (1970-1971), p. 351-491; M. Teresa FERRER i MALLOL, «Establiments de masos després de la Pesta Negra», a M. Teresa FERRER i MALLOL *et al.*, *El mas català...*, p. 190-241; Coral CUADRADA, «Sobre les relacions camp-ciutat a la baixa edat mitjana: Barcelona i les comarques de l'entorn», *Acta Historica et Archaeologica Mediaevalia*, núm. 11 (1991), p. 161-185; Assumpta SERRA CLOTA, «Reaccions senyoriales a la crisi agrària a Catalunya, a la baixa edat mitjana: els remences», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 29 (1999), p. 1005-1042.

27. Rosa LLUCH, *Els remences de l'Almoïna del Pa de la Seu de Girona (segles xiv i xv)*, Girona, Biblioteca d'Història Rural i Universitat de Girona, 2005.

28. Pierre VILAR, *Catalunya dins...*, p. 154; Lluís TO, «La diferenciació pagesa a la diòcesi de Girona (segle xiv): una nota metodològica», a Miquel BARCELÓ *et al.*, *El feudalisme comptat i debatut: Formació i expansió del feudalisme català*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2003, p. 441-463; Joan BLANCO, «Masos grassos a la vall d'Amer (segles xiv-xvi): masos "ad benevisum" i estructures senyoriales», a Miquel BARCELÓ *et al.*, *El feudalisme comptat...*, p. 403-439.

29. Jaume VICENS, *Historia de los remensas (en el siglo xv)*, Barcelona, Vicens Vives, 1978, p. 66-68.

gència d'un poder reial capaç de mediar i d'intervenir militarment i jurídicament en el conflicte. Les intervencions reials foren necessàriament contradictòries, perquè també buscaven defensar la seva legitimitat entre els grups socials en conflicte. La darrera guerra pagesa de 1484-1485 en què la facció més bel·ligerant de la pagesia fou derrotada significà la victòria dels pagesos intermedis. La seva capacitat organitzativa i econòmica es posà de manifest en la del Gran Sindicat Remença encarregat de la recaptació dels diners necessaris per posar fi a la servitud.³⁰ La Sentència de Guadalupe (1486) ha sigut objecte de diverses lectures: si bé per a alguns autors posà fi al paper determinant que tingueren els drets feudals i la servitud —remença i mals usos— en la modulació dels processos de canvi agrari,³¹ per a d'altres no hi ha dubte de la pervivència i de la força conductora de la senyoria —delmes, tasques, jurisdiccions, etc.— en el desenvolupament agrari.³² Tanmateix, potser és important, en un context més ampli, subratllar que ja no es «discutia» allò que els pagesos havien guanyat en els conflictes de mitjan segle xv: els drets sobre el domini útil, i en particular la capacitat d'ampliar-lo i de crear noves unitats d'explotació, nous masos, que eren no poblats pel senyor, sinó cedits en masoveria o altres formes de cessió temporal de la terra. Podríem dir que mitjançant un conjunt de pràctiques de resistència i jurídiques havien guanyat allò que els seus avantpassats, a finals del segle XIII, havien perdut enfront de la nova senyoria feudal.³³

A partir de 1486, per posar una fita simbòlica, el mas es convertí en l'explotació que imprimia una certa dinàmica al creixement agrari i que caracteritzava el paisatge agrari. Els pagesos, remences o no, havien consolidat els seus drets sobre el domini útil de la terra, i sobre peces de terra desocupades incorporades al seu mas, i també sobre altres tinences (masos rònecs), abans ocupades, sobre les quals s'havia assentat la servitud del pagès i la capacitat d'organitzar l'espai agrari pels senyors. De fet, aquests nous masos ampliat van practicar noves estratègies pel que fa a la reproducció i la gestió del patrimoni. D'una banda, la primogenitura i la figura de l'hereu i de la pubilla enfortien la successió i la consolidació del patrimoni familiar,

30. Jaume VICENS, *Historia de los remensas...*; Jaume VICENS, *El gran sindicato remensa: 1488-1508, la última etapa del problema agrario catalán durante el reinado de Fernando el Católico*, Barcelona, CSIC, 1954.

31. Gaspar FELIU, *La llarg nit...*; Gaspar FELIU, «Rellegint la història dels remences de Jaume Vicens Vives», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, núm. XXII (2011), p. 33-64.

32. Eva SERRA, «El règim feudal...»; Pere GIFRE, *Delmes, censos i lluïsmes: El feudalisme tardà a la Catalunya Vella (vegueria de Girona, s. XVI-XVII)*, Biblioteca d'Història Rural i Universitat de Girona, 2011, p. 49-88.

33. Rosa CONGOST, Pere GIFRE, Gabriel JOVER i Rosa LLUCH, «Que mostrin els títols...». Una relectura de les reivindicacions remences i de la sentència arbitral de Guadalupe, a Rosa CONGOST *et al.*, *Dels capbreus al registre de la propietat: Drets, títols i usos socials de la informació a Catalunya (segles XIV-XX)*, Girona, Biblioteca d'Història Rural i Universitat de Girona, 2008, p. 113-144.

així com l'acumulació patrimonial a través de les aliances matrimonials entre els membres dels estrats pagesos benestants.³⁴ En segon lloc, per la seva pròpia naturalesa, l'acumulació de masos (formats per conjunts dispersos de feixes de terra) no facilitava la compactació de les tinences, la creació d'extenses explotacions agràries. Per tant, en aquest paisatge agrari, la millor opció dels pagesos de mas i benestants per gestionar els seus patrimonis era la rèplica d'unitats de caràcter familiar, la creació de noves masoveries. Així, els contractes de parceria es difongueren entre els pagesos benestants i altres estrats de terratinents sorgits entre les cases de mercaders, patricis urbans o la petita noblesa.³⁵ La recuperació de velles terres de conreu o la rompuda de noves terres (boïga) per al cultiu dels cereals o la vinya també foren cedides en diverses fórmules d'arrendament en precari, de les quals més endavant emergiria la rabassa morta.³⁶ En qualsevol cas, les noves modalitats de gestió tenien com a propòsit conservar els drets sobre el domini útil de la terra.

La noblesa feudal, en les seves esquifides reserves senyorial, havia assajat l'explotació directa amb l'ús de la mà d'obra assalariada als segles XIV i XV,³⁷ i tampoc podem descartar la utilització ocasional de mà d'obra esclava, especialment en les àrees de colonització recent i properes a la «frontera».³⁸ Però els senyors hagueren d'adoptar també la parceria o arrendament de masos o terres com la modalitat de gestió de la seva reserva senyorial. La mateixa estructura del parcel·lari, la incapacitat d'ampliar i compactar les seves reserves, els conduïa a modalitats de gestió que consolidaven les unitats familiars com a eix de la gestió

34. Mercè AVENTÍN, *La societat rural a Catalunya en temps feudals: Vallès oriental, segles XIII-XVI*, Barcelona, Columna, 1996; Joan BLANCO, «Masos i masos grassos a la Vall d'Amer (segles XIV-XVI)», *Annals de l'Institut d'estudis Gironins*, vol. XLIII, p. 29-102; Pere GÍFRE, *Els senyors útils i propietaris de mas: La formació històrica d'un grup social pagès (vegueria de Girona, 1486-1730)*, Barcelona, Fundació Noguera, 2012.

35. Xavier TORRES, *La vall de Torelló als segles XVI i XVII: Una història de paraires i bandolers*, Vic, Eumo, 1995, p. 39-40; Josep F. FERNÁNDEZ TRABAL, *Una família catalana medieval: els Bell-lloc de Girona, 1267-1533*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Rosa CONGOST *et al.*, «L'evolució del contracte de masoveria (Girona, s. XV-XVIII)», a Rosa CONGOST i Lluís TO (ed.), *Homes, masos, història: La Catalunya del nord-est, segles XI-XX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 269-297.

36. Xavier TORRES, *La vall de Torelló*, p. 35-36 i 38-40; Francesc VALLS, «Creixement agrari i diferenciació social pagesa a la comarca d'Anoia entre començaments del segle XVI i mitjans del XVII», *Pedralbes: Revista d'Història Moderna*, núm. 10 (1990), p. 99-136; Llorenç FERRER, «Derechos de propiedad y mercado de la tierra en la Cataluña Vieja (s. XV-XIX). El caso de Artés (Bages)», *Historia Agraria: Revista de Agricultura e Historia Rural*, núm. 62 (2014), p. 47-82.

37. Agustí ALTISENT, *Les granges de Poblet al segle XV: Assaig d'història agrària d'unes granges cis-tercenques catalanes*, Barcelona, Institut d'Estudis Catalans, 1972; Jaume VILAGINÉS, *El paisatge, la societat i l'alimentació al Vallès Oriental, segles X-XI*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 2001, p. 167-168, 172-173 i 189.

38. M. Teresa FERRER I MALLOL i Josefina MUTGÉ, *De l'esclavitud a la llibertat: Esclaus i lliberts a l'edat mitjana (Col·loqui Internacional, Barcelona, 1999)*, Barcelona, Milà i Fontanals, CSIC, 2000.

patrimonial i l'organització de l'espai agrari. L'escassa rellevància dels ingressos de les reserves senyoriales en els patrimonis feudals és el testimoni més clar del fracàs de la senyoria en recuperar el domini útil de la terra després de les guerres pageses del segle xv.³⁹

Al segle xvi, a la Catalunya Vella, els paisatges agraris es caracteritzarien per un parcel·lari fragmentat, articulats entorn dels masos. La complexa munió de drets i rendes que pesaven sobre aquelles peces de terres, la resistència dels pagesos a desprendre's de la terra i a la coerció senyorial, i els conflictes entre els senyors per la col·lisió de drets que gravaven una mateixa tinença, s'aixecaven com a poderoses barreres enfront de la creació de dominis territorials continus i homogenis on desenvolupar una agricultura o una ramaderia extensives. D'altra banda, la consolidació i la dinàmica de l'explotació familiar, el mas, com a eix de l'expansió i la cessió de terres amb modalitats a parts de fruit, en un context de baixes densitats demogràfiques i expansió de les activitats manufactureres i urbanes a la regió, no afavorien precisament l'augment de l'oferta de mà d'obra assalariada. L'empresa capitalista agrària, entesa com l'explotació de la mà d'obra assalariada per l'obtenció de l'excedent, estava seriosament minada als camps del nord-est català a inicis del segle xvi.

3. FORMACIÓ DE L'ARISTOCRÀCIA TERRATINENT I CRISI FEUDAL AL REGNE DE MALLORCA

Els conflictes per la terra tingueren un resultat oposat a l'illa de Mallorca, i el model de desenvolupament posterior seguí una senda radicalment diferent. La interpretació que més influència historiogràfica ha tingut ha estat l'obra de l'historiador Josep M. Quadrado.⁴⁰ Els seus arguments es poden sintetitzar en els punts següents:⁴¹ el reialme de Mallorca s'havia format sobre la base de «petits propietaris lliures» i no sota la servitud o el règim feudal, i les profundes transformacions socials i econòmiques que sacsejaren el regne de Mallorca durant el segle xv foren resultat de xocs exògens a l'estructura de classes agrària. L'autor argumentava que la crisi social havia estat conseqüència de la depressió comercial (primera meitat del segle xv), l'aug-

39. Lídia DONAT, «Contractes “ad laborationem” i establiments de masos després de la pesta negra (1349)», a Rosa CONGOST i Lluís To (ed.), *Homes, masos...*, p. 125-150; Christian GUILLERÉ, *Girona al segle xiv*, vol. 1, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1993, p. 412; M. Teresa FERRER I MALLOL, «Establiments de masos...», p. 209-211; Gaspar FELIU, *La llarga nit feudal...*; Eva SERRA i Xavier TORRES, «Catalunya Vella i Catalunya Nova a l'època moderna: el règim feudal català a través de les baronies de Plegamans i Ciutadilla (segles xv-xvii)», a Esteban SARASA i Eliseo SERRANO, *Señorío y feudalismo en la Península Ibérica (ss. XII-XIX)*, Saragossa, 1993, p. 337-356, 4 v.

40. Josep M. QUADRADO, *Forenses y ciudadanos: Historia de las disensiones civiles en Mallorca en el siglo xv*, Palma, Font, 1986 [1895]; Pau PIFERRER i Josep M. QUADRADO, *Islas Baleares*, Barcelona, D. Cortejo y Cía, 1888.

41. Vegeu una actualització dels seus arguments a Álvaro SANTAMARÍA, «En torno a la evolución del modelo de sociedad en el Reino de Mallorca (siglos XIII-XVIII)», *Estudios Baleàrics*, núm. 3 (1981).

ment de la fiscalitat i el deteriorament de les finances públiques. L'increment de la fiscalitat i el desgovern de les finances van acréixer el malestar rural, que va desembocar en el moviment camperol de 1450-1453. Per a l'autor, la desposseïció pagesa (els «forenses» o forans, residents a les viles) fou posterior a la derrota en la Guerra Civil; els pagesos venien les seves terres perquè no disposaven de recursos per pagar els censos, censals i impostos que gravaven les seves tinences. De fet, en la seva lectura, la compra de terres per part dels «ciudadans», en la seva terminologia (de fet, els membres de la petita noblesa i de l'estament de ciudadans honrats, residents a la Ciutat), fou legítima, perquè era el resultat d'una simple transacció mercantil, d'aquí que Quadrado parlés de les transaccions de terres, en part manllevant el mateix vocabulari que empraven els senyors en el procés de 1477 i 1511.⁴²

Tanmateix, una part del relat de Josep M. Quadrado continua essent vàlid. Els estudis recents han mostrat que l'autor l'encertava de ple respecte de l'increment de la fiscalitat, l'endeutament públic i les crisis financeres de la primera meitat del segle xv, encara que els estudis actuals suggereixen aproximacions més complexes i matisades que les presentades per l'autor.⁴³ Ara bé, altres aspectes centrals del seu argument han estat més discutits i, de fet, rectificats. D'una banda, els estudis recents han palesat el caràcter feudal de l'organització social formada després de la conquesta; des de la cúspide, el monarca, fins als estrats més humils de la classe senyorial i la continuïtat de les jurisdiccions senyorials i el pes de les càrregues feudals.⁴⁴ En segon lloc, la revifalla de recerques sobre el comerç i la manufactura ha mostrat que fou en el segle xv quan es produí una

42. L'extens i documentat procés entre forans i ciudadans de 1506-1511 fou una de les fonts emprades per Josep M. Quadrado. Aquesta documentació ha estat parcialment publicada digitalment per Josep F. LÓPEZ BONET, *Forans i ciudadans, els documents de la discòrdia (s. xv)*, Palma, 2010-2011. Tanmateix, Josep M. Quadrado va incloure una transcripció parcial del testimoni d'un forà que argumentava que «ningún forense vendía por su voluntad ó por especulación sus tierras, sino por deudas y por embargo de los tribunales». «En cuanto á las deudas de forense a forense, la común desgracia les dictaba cierto favor y recíproca consideración: y así un acreedor forense instado por otro ciudadano que reclamara su crédito sobre un compadre suyo cuyos bienes se habían vendido, le respondió generosa y fieramente “esto quisierais para mutuamente destruirnos”» (Josep M. QUADRADO, *Forenses y ciudadanos...*, p. 42-43). Aquesta citació i d'altres són una pista per a construir una hipòtesi diferent a la presentada per l'autor.

43. Pau CATEURA et al., *Comprar, vendre i pagar al rei: Els impostos indirectes al Regne de Mallorca, s. XIV-XV*, Palma, El Tall, 2006; Pau CATEURA et al., *El crèdit i el sistema financer del Regne de Mallorca (segles XIV-XV)*, Palma, Universitat de les Illes Balears i Consell de Mallorca, 2009.

44. Joan ROMERO, «Notas comparativas entre el señorío valenciano y los territorios de la antigua Corona de Aragón. Dos elementos básicos: la ausencia de población morisca en Cataluña y las Islas y la peculiaridad del modelo insular», *Estudis*, núm. 10 (1983), p. 151-164; Joan ROMERO, «Señorío y propiedad en Mallorca en el tránsito de los siglos XVIII al XIX», a Guy LEMUNIER et al., *Estructuras agrarias y reformismo ilustrado en la España del siglo XVIII*, Madrid, Ministerio de Agricultura, Pesca y Alimentación, 1989, p. 349-381. Per a una anàlisi més detinguda, vegeu l'apartat 3.1.

intensa producció i exportació de manufactures de llana.⁴⁵ En tercer lloc, els estudis sobre l'estructura agrària han destacat, com es mostrarà en els apartats 3.2 i 3.3, que el procés de desposseïció s'havia iniciat abans de la Revolta Forana de 1450-1453 i que aquesta revolta fou també una protesta contra l'apropiació de les tinences pageses. Finalment, la interpretació que es proposa a continuació, pel que fa al procés de formació de l'aristocràcia terratinent, pretén apartar-se del relat mecanicista que construí Josep M. Quadrado. Aquest assaig vol emfatitzar que la formació dels grans patrimonis agraris fou el resultat d'unes determinades condicions històriques —desfeta econòmica i derrota a les guerres civils de la pagesia— que obriren a l'aristocràcia l'oportunitat d'apropiar-se del domini útil de la terra.

3.1. *La crisi de la senyoria feudal i la fiscalitat pública*

L'exportació del feudalisme cap al sud, manllevant l'expressió de Jaume Portella, havia creat uns agrosistemes diferents dels de la Catalunya Vella.⁴⁶ A la Catalunya Nova, la diluïció del mas servil coexistia amb la barreja d'una petita pagesia i les comunitats andalusines sotmeses a formes específiques de fiscalitat i control sobre la seva mobilitat.⁴⁷ Al País Valencià, els senyors feudals assentaren els pagesos cristians considerats «lliures» desposseïent les comunitats andalusines anteriors. Les que restaren al nou reialme feudal foren sotmeses a unes condicions de sostracció fiscal (feudal) i d'opressió personal més dures de les que tenien prèviament.⁴⁸ Finalment, a les illes, les poblacions andalusines foren esclavitzades: desferren els nuclis familiars i comunitaris i els desposseïren de terres i béns. Els andalusins foren convertits en mà d'obra esclava dels senyors i dels terratinents rurals. D'altra banda, els colons que poblaren l'illa estaven sotmesos a la senyoria feudal, però eren «lliures» respecte dels parents «serfs» que deixaven a l'Empordà i també enfront dels andalusins sotmesos a l'esclavitud.⁴⁹ Així, la colonització feudal impo-

45. Antoni RIERA, *La Corona de Aragón y el Reino de Mallorca en el primer cuarto del siglo XIV*, 1: *Las repercusiones arancelarias de la Autonomía Balear (1298-1311)*, Madrid, CSIC, 1986; Pierre MACCAIRE, *Majorque et le commerce international (1400-1450 environ)*, Lille, Presses Universitaires de Lille, 1986; David ABULAFIA, *A Mediterranean emporium: the Catalan kingdom of Majorca*, Cambridge, Cambridge University Press, 2002; Onofre VAQUER BENNASAR, *El comerç marítim de Mallorca, 1448-1531*, Palma, El Tall, 2001.

46. Jaume PORTELLA, «Cómo se exporta el feudalismo: el caso de Mallorca», a Miquel BARCELÓ i Pierre TOUBERT (ed.), *L'Incastellamento*, Roma, École Française de Rome, 1999, p. 85-98.

47. Antoni Virgili, *Ad detrimendum Hispaniae...*

48. Josep TORRÓ, *El naixement d'una colònia...*

49. De fet, els pobladors dels dominis dels barons feudals de la Catalunya Vella, serfs a les terres d'origen, aconseguiren alliberar-se de la servitud a través d'un procés poc conegut encara que aconseguí estendre les franqueses que el monarca concedia als pagesos que colonitzaven els seus dominis feudals. Vegeu, en aquest respecte, Gabriel JOVER i Ricard SOTO, «Colonización feudal y organización

sà en les noves fronteres sistemes d'exploració del treball i d'organització de l'espai marcadament diferents dels que s'havien imposat als vells comtats catalans.

A Mallorca, la colonització feudal havia creat dos tipus de senyories. Ambdues tenien en comú que els territoris feudals eren relativament compactes i disposaven d'uns drets i rendes sobre els seus emfiteutes homogenis: els magnats feudals posseïen la jurisdicció sobre extensos dominis anomenats baronies, mentre que la petita noblesa, els cavallers, tenia la jurisdicció baixa sobre els seus petits dominis, anomenats cavalleries; baronies i cavalleries posseïen el domini directe sobre el seu territori, i els drets corresponents (fadiga, lluïsmes, censos, tasques), a més de la meitat del delme.⁵⁰ En els dominis reials, i els dels barons progressivament incorporats a la Corona, es va generar un intens procés de colonització agrària i fragmentació del parcel·lari al voltant de les viles; fora d'aquesta corona de petites explotacions pageses s'estenien les mitjanes i les grans, anomenades rafals i alqueries,⁵¹ mentre que les petites senyories, les cavalleries, no van aconseguir assentar nuclis de població estables i s'estructuraren en tinences mitjanes o grans. Els dominis reials i baronials obtenien els seus ingressos bàsicament de les rendes feudals —delmes, tasques, censos, monopolis— perquè les reserves senyorials foren establertes ja al segle XIII. Les petites senyories disposaven també d'ingressos feudals; tanmateix, la reserva senyorial de terres, l'explotació directa d'una part de les terres del seu domini, va adquirir un protagonisme decisiu.⁵² Aquestes reserves foren explotades directament pels senyors. Per al conreu s'emprava mà d'obra esclava, colles d'una dotzena d'esclaus o més dirigits pels majorals i els mossos. Només per a les tasques agrícoles més especialitzades (p.e. podar la vinya) i en els pics de les collites es contractava mà d'obra jornalera.⁵³

El col·lapse demogràfic i productiu posterior a la Pesta Negra va arrossegar els ingressos feudals: els delmes i censos, principals ingressos de baronies i senyories,

---

del territori, Mallorca, 1230-1350», *Revista de Historia Económica*, núm. 20, vol. 3 (2002), p. 437-475, particularment p. 444-445 i notes 16 i 17.

50. Jaume PORTELLA, «Les baronies i cavalleries de Mallorca dels segles XIII i XIV. In *feudum ad consuetudinem Barchinone*», *Afers*, núm. 18 (1994), p. 427-441.

51. Ricard SOTO, «Colonització i diferenciació pagesa a la Mallorca del segle XIII», a *Doctor Jordi Nadal: La industrialització i el desenvolupament econòmic d'Espanya*, vol. I, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 1999, p. 375-401.

52. Pau CATEURA, «Las cuentas de la colonización feudal (Mallorca, 1231-1245)», *En la España Medieval*, núm. 20 (1997), p. 57; Gabriel JOVER i Ricard SOTO, «Colonización feudal...».

53. Gabriel JOVER, Antoni MAS i Ricard SOTO, «Feus, reserva senyorial i esclavitud. Mallorca a la segona meitat del segle XIV», a Conxita MIR i Enric VICEDO (ed.), *Control social i quotidianitat: Terceres jornades sobre sistemes agraris, organització social i poder local als Països Catalans*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 2003, p. 141-180; Antoni MAS, «La incidencia del mercado de esclavos en la estructura productiva de Mallorca (aprox. 1300-1450)», a Fabienne P. GUILLÉN i Salah TRABELSI (ed.), *Les esclavages en Méditerranée: Espaces et dynamiques économiques*, Madrid, Collection de la Casa de Velázquez, 2011, p. 77-100.

s'ensorraren entre mitjan segle XIV i mitjan segle XV.⁵⁴ D'altra banda, l'augment dels salaris de la mà d'obra lliure va revifar l'esclavitud al tombant del segle XIV, dificultant així la via de l'ampliació de la reserva senyorial o les explotacions dels benestants de la Ciutat i les viles.⁵⁵ La caiguda dels ingressos feudals provocà un vertader alta-baix entre les cases de la petita noblesa feudal. Les primeres temptatives de cavallers i barons d'incrementar el poder de la senyoria i les càrregues sobre els seus emfiteutes, i d'ampliar els seus dominis en detriment d'altres senyors o el patrimoni reial, tampoc reeixiren.⁵⁶ A finals del segle XIV, molts cavallers endeutats hagueren de vendre els seus feus, sovint a membres del patriciat urbà o a altres cases de la vella noblesa.⁵⁷ Les famílies de la vella i nova aristocràcia apareixen associades al llarg del segle XV en tota mena d'activitats: negocis comercials i corsaris, adquisició de vaixells, arrendament de drets feudals, delmes, i impostos de la Universitat del Regne.⁵⁸

D'entre les vies per a recuperar-se de la caiguda dels ingressos, la participació en la «renda centralitzada» fou a la primera meitat del segle XV l'estratègia més reeixida. D'una banda, les cases de l'aristocràcia intentaren obtenir rendes i càrrecs del reial patrimoni. Però els càrrecs —castellans, administradors...— de l'Administració reial a repartir eren poc nombrosos i tenien una remuneració escassa.⁵⁹ L'excepció era el càrrec de procurador del reialme, que tenia una elevada remuneració i poder sobre rendes i dominis feudals del monarca a l'illa; la casa Burgués (després Burgués-Safortesa) va aconseguir mantenir el control sobre aquest càrrec de procurador durant generacions.⁶⁰ Tres cases de la noblesa aconseguiren incorporar temporalment als seus patrimonis les rendes decimals reials d'algunes viles.

54. Josep F. LÓPEZ BONET, *La riquesa de Mallorca al segle XIV (evolució i tendències econòmiques)*, Palma, Consell Insular de Mallorca, 1990. Per a una primera interpretació del període, vegeu Gabriel JOVER, «Una crisi de la renda feudal? Mallorca 1330-1500», *Estudis d'Història Econòmica*, núm. 1 (1992), p. 31-55.

55. Ricard SOTO, «¿Una oferta sin demanda? La esclavitud agrària en Mallorca antes de la peste negra», *Historia Agraria*, núm. 21 (2000), p. 11-31; Gabriel JOVER, Antoni MAS i Ricard SOTO, «Feus, reserva senyorial...»; Antoni MAS, «La incidencia del mercado...».

56. Vegeu testimonis esparsos d'aquestes temptatives a Gabriel JOVER, «Una crisi de la renda feudal», i també a Pere de MONTANER, «Les cavalleries mallorquines (segles XIII-XVIII)», a Ramon GARRABOU et al., *Terra, treball i propietat. Classes agràries i règim senyorial als Països Catalans*, Barcelona, Crítica, 1986, p. 42-65; Jaume SERRA i Margalida BERNAT, «Espacios sagrados y comunidades rurales: algunas hipótesis sobre colonización y sagrares en Mallorca (siglos XIII-XIV)», *Boletín de Arqueología Medieval*, núm. 11 (1997), p. 157-206.

57. Pere de MONTANER, «Els orígens de l'aristocràcia vella mallorquina. Un estat de la qüestió», *Afers*, núm. 18 (1994), p. 405-425.

58. Pau CATEURA, *Sociedad, jerarquía y poder en la Mallorca medieval*, Palma, Fontes Rerum Balearium, 1984, p. 21-22; Maria BARCELÓ, Guillem ROSSELLÓ et al., *Espanyols i Pacs: Poder i cultura a la Mallorca del segle XV*, Palma, Universitat de les Illes Balears, 1999; Maria BARCELÓ i Gabriel ENSENYAT, *Ferrando Valentí i la seva família*, Barcelona, Curial, 1996.

59. Pau CATEURA, *Sociedad, jerarquía y poder...*, p. 23-24, 26-27, 35-36, 163 i 181-182.

60. Josep JUAN VIDAL i Enrique SÁNCHEZ NIEVAS, *Els Burgues: una nissaga de poder*, Palma, El Tall, 2003.

Tanmateix, aquestes iniciatives reials toparen amb una forta oposició vilatana i en tots els casos les rendes foren revertides al reial patrimoni.⁶¹ Finalment, els càrrecs de la monarquia, lligats a l'Administració de l'Imperi catalanoaragonès, van quedar, ja durant el segle xv, en mans de l'aristocràcia catalana i aragonesa, i posteriorment castellana; només unes poques cases de l'illa van poder fer-se amb càrrecs menors a la cort de Nàpols.⁶² Podem concloure que aquestes vies de participació en la renda feudal centralitzada, a través de la incorporació de rendes del reial patrimoni (càrrecs, rendes, monopolis), foren extremament limitades, en gran mesura per l'oposició dels súbdits i pels propis interessos del monarca, que necessitava els recursos per a mantenir el sistema defensiu de l'illa.

La modalitat de participació en la «fiscalitat pública» en què l'aristocràcia tingué més èxit fou en la rapinya de la Hisenda del reialme. El control que els diferents clans aristocràtics exerciren sobre les finances i el deute públic ha estat objecte de nombrosos i sòlids estudis des dels primers assaigs d'Álvaro de Santamaría, després continuats per Pau Cateura i Ricard Urgell. Ja des de finals del segle xiv, amb les primeres crisis del deute i les reformes fiscals, l'aristocràcia va aconseguir mantenir i reforçar els seus privilegis fiscals i polítics.⁶³ Les connexions familiars i les aliances econòmiques amb els centres de poder de l'illa, lloctinent i procurador reial, els permeteren controlar l'Administració de la Hisenda del reialme, en particular l'emissió i l'adquisició de censals de deute públic.⁶⁴ La fiscalitat se sustentava en un conjunt d'impostos indirectes que afectaven el consum dels grups amb rendes més baixes —impostos sobre la molitja, el vi i la sal. La via extraordinària d'obtenir recursos eren les talles generals.⁶⁵ La distribució de la càrrega fiscal entre la Ciutat i la Part Forana —establerta el 1315 en dos terços el terme de la Ciutat i un terç les viles foranes—, com entre els propietaris a cadascuna de les viles, feta a partir dels cadastres locals, fou objecte d'una pugna continuada. D'una banda, perquè els forans consideraven desfasada la distribució de la càrrega feta el 1315 perquè la

61. Josep JUAN VIDAL, «La distribución de los cultivos en la Mallorca del siglo XVI», *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 45, p. 165-175; Jaume SERRA i Margalida BERNAT, «Espacios sagrados y comunidades...», p. 157-206.

62. Ernest BELENGUER, *La Corona de Aragón...*; Ernest BELENGUER, *Un reino escondido: Mallorca de Carlos V a Felipe II*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 2000; Pau PIFERRER i Josep M. QUADRADO, *Islas Baleares*, p. 120-121.

63. Pau CATEURA, *Sociedad y sistema fiscal del Reino de Mallorca (1360-1400)*, Palma, El Tall, 2003; Pau CATEURA (ed.), *El crèdit i el sistema financer...*

64. Ricard URGELL, «La gestió fiscal municipal a Mallorca durant el primer terç del segle xv», a Salvador CLARAMUNT (COORD.), *El món urbà a la Corona d'Aragó del 1137 als decrets de Nova Planta: XVII Congrés d'Història de la Corona d'Aragó*, vol. 3, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona, 2003, p. 1045-1054.

65. Maria BARCELÓ, *Ciutat de Mallorca en el trànsit a la modernitat*, Palma, Institut d'Estudis Baleàrics, 1988; Maria BARCELÓ, «Més sobre l'impost del tall (1450-1521)», *Randa*, núm. 29 (1991), p. 185-217.

concentració de riquesa posseïda pels ciutadans s'havia incrementat, i de l'altra, perquè els vilatans es queixaven dels privilegis fiscals que els senyors feudals i altres grups socials benestants tenien sobre els béns que posseïen a la Part Forana.⁶⁶

Els beneficiaris de l'endeutament públic havien estat fins a la crisi de 1405 els grups aristocràtics i urbans de Barcelona.⁶⁷ Però, amb la seva retirada, els grups benestants mallorquins, bàsicament membres dels estaments nobiliaris i ciutadans, es convertiren en els principals creditors del deute públic del regne, i els censals, en una de les seves principals fonts d'ingressos.⁶⁸ Tanmateix, la «bombolla censalista» fou sacsejada per les crisis fiscals dels anys 1424, 1432 i 1444-1449, els escàndols de corrupció en l'adquisició dels censals i l'oposició dels representants dels pagesos i menestrals en l'Assemblea del Regne.⁶⁹ La situació financera havia esdevingut tan greu que el monarca va comminar les autoritats a contenir les emissions de censals, reduir el tipus d'interès dels censals vells i iniciar una política d'amortització del deute. Encara que l'efectivitat d'aquestes polítiques és discutida, sembla que les emissions posteriors a 1449 van ser relativament escasses i moderades, i van estar relacionades amb el pagament de les despeses ocasionades per les greus crisis cerealistes i epidèmiques. El segrest de rendes als benestants del Principat després de la Guerra Civil catalana de 1462-1472 i la Reial Pragmàtica de Granada de 1498 permeteren una reducció sensible del volum i interessos del deute i afectaren al valor i la remuneració dels censals posseïts pels grups benestants.⁷⁰ A la segona meitat del segle xv el deute públic va disminuir sensiblement.⁷¹

66. Josep F. LÓPEZ BONET, «Para una historia fiscal de la Mallorca cristiana (siglos XIII-XIV)», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 38, vol. 1, 2008, p. 101-184; Pau CATEURA et al., *Comprar, vendre...*; Antoni MAYOL, *Distribució de la riquesa d'Alcúdia en el segle XVI*, Alcúdia, Quaderns d'Alcúdia, 2001; Antoni MAYOL, «La fiscalitat directa en el món rural medieval: la vila de Muro a finals del segle XIV», *Mayurqa*, núm. 27 (2001), p. 133-157; Antoni MAYOL, «El vi en el sistema tributari de Mallorca (segles XIV-XV)», *Mayurqa*, núm. 26 (2000), p. 161-179.

67. Jordi MORELLÓ, «Mallorca i la seva dependència financera del Principat (segles XIV-XV): estudi dels censalistes catalans», *Anuario de Estudios Medievales*, núm. 33, vol. 1 (2003), p. 119-169.

68. Pau CATEURA et al., *El crèdit i el sistema financer...*; Ricard URGELL, «El deute públic del regne de Mallorca entre 1435 i 1450», a Pau CATEURA et al., *El crèdit i el sistema financer...*, p. 65-78; Ricard URGELL, «Dinàmica del deute públic a la Universitat de Mallorca en el segle XV», a Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ et al., *Colloqui Corona, Municipis i Fiscalitat a la Baixa Edat Mitjana: Actes*, Lleida, Institut d'Estudis Ilerdencs, 1997, p. 675-701.

69. Ricard URGELL, «El deute públic del regne de Mallorca...», p. 65-78; Ricard URGELL, «La gestió fiscal municipal...», p. 1045-1054.

70. Álvaro SANTAMARÍA, «Pragmàtica de Granada. Una dècada de història de Mallorca (1495-1504)», *Boletín de la Cámara de Comercio, Industria i Navegación de Mallorca, Ibiza y Formentera* (Palma), núm. 670-671 (1971); Jaume PALOU, «El problema del deute públic i l'enfortiment del poder real a la Mallorca del darrer terç del segle XV: l'ambaixada de Jaume de Montanyans de 1478 a la cort de Joan II», *Mayurqa*, núm. 26 (2000), p. 195-208; Ricard URGELL, *El Regne de Mallorca a l'època de Joan II: La guerra civil catalana i les seves repercussions*, Palma, El Tall, 1997.

71. Álvaro SANTAMARÍA, «Sobre la gestión fiscal y la coyuntura económica en Mallorca en torno

A la segona meitat del segle xv, la contenció del deute públic, la reducció del tipus d'interès dels censals i les lluçions forçades limitaren les expectatives que anteriorment havia generat aquesta forma de participació en la «renda fiscal». Els estudis mostren que, a partir del 1500, es produí un descens de la importància d'aquestes rendes en els ingressos de la noblesa i el patriciat urbà. Tanmateix, aquesta disminució de les rendes censals en els ingressos de l'aristocràcia podria tenir una altra explicació, relacionada amb les estratègies de reproducció familiar dels grups benestants.⁷² La primogenitura i la creació de fideïcomisos sobre el patrimoni immobiliari (cases, terres i dominis senyorial) eren les dues peces clau del sistema hereditari de l'aristocràcia. Aquesta pràctica obligava a pagar una llegítima a la resta dels hereus, a més dels dots corresponents a les filles. Hi ha alguns indicis que en aquesta etapa les cases senyorial començaren a utilitzar els béns immobles lliures, censos i censals per a finançar els seus llegats testamentaris.⁷³ Així, les polítiques forçades de redempció del deute i les noves pràctiques hereditàries explicarien la creixent concentració del deute públic en mans de l'Església que s'observa a partir del segle xvi,⁷⁴ i també un canvi en les estratègies patrimonials de l'aristocràcia, vinculat a l'emergència d'altres possibilitats d'inversió més profitosa que el deute públic.

3.2. *L'ofensiva sobre la terra: oportunitat o estratègia econòmica?*

El Sindicat Forà organitzava i representava els interessos dels pagesos en l'assemblea del regne i finançava ambaixades i plets.⁷⁵ Abans de la revolta de 1450, el Sindicat i les viles havien fet sentir el seu malestar a través d'avalots de caràcter local, mitjançant enfrontaments directes amb el veguer de fora per les execucions de béns immobles fetes pels senyors i creditors, i també mitjançant ambaixades a la cort del rei Alfons a Nàpols i a la de la reina Maria, la mateixa que negociava a mitjan segle xv amb els pagesos de remença catalans.⁷⁶ A les sessions plenàries de l'as-

al año 1510», *Mayurqa*, núm. 14 (1975), p. 21-61; Pau CATEURA, *Sociedad y sistema fiscal...*; Pau CATEURA *et al.*, *Comprar, vendre...*; Ricard URGELL, «Dinàmica del deute públic a la Universitat de Mallorca en el segle xv», a *Colloqui Corona, Municipis...*, p. 675-701.

72. Gabriel JOVER, «Nobleza terrateniente y crecimiento agrario. Mallorca en la segunda mitad del siglo XVI», a Ernest BELENGUER (ed.), *Felipe II y el Mediterráneo*, Madrid, Sociedad Estatal para la Conmemoración de los Centenarios de Felipe II y Carlos V, 1999.

73. Antònia MOREY, *Noblesa i desvinculació a Mallorca als segles XVIII i XIX*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 1999, p. 50-55; Luz ZAFORTEZA DE CORRAL, *El fideïcomiso en el derecho civil de Mallorca y Menorca*, Palma, Font, 1992, p. 52-53.

74. Ernest BELENGUER, *Un reino escondido...*

75. Antoni PLANAS, *El Sindicat de Fora: Corporación representativa de las villas de Mallorca (1315-1834)*, Palma, Miquel Font, 1995.

76. Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv: El Sindicat i l'alçament forà*, Palma, Documenta Balear, 1997, p. 158-160 i 182; Pau CATEURA, «Crédito y fiscalidad en las villas rurales de Mallorca

semblea del regne de l'any 1441, els representants eclesiàstics mostraven el seu temor de les conseqüències de la política fiscal conduïda per les autoritats del reialme, i denunciaven les pressions dels censalistes sobre la pagesia endeutada obligant-la a vendre béns per pagar els endarreriments en les pensions dels censos i censals i altres rendes.⁷⁷ Aquests temors es confirmaren amb l'esclat de la Guerra Civil, de 1450 a 1452. Més enllà dels esdeveniments polítics i militars que es produïren al llarg d'aquells anys, volem destacar alguns dels trets d'aquella guerra de classes. D'una banda, les forces reials foren enviades per sufocar els pagesos davant la incapacitat militar dels senyors; així, el suport del monarca als grups nobles i benestants fou més compromès que a Catalunya durant les guerres remences. En segon lloc, la derrota pagesa, en part, fou el resultat de la fractura en el moviment pagès, quan els «recaixats», els pagesos benestants, que pactaren amb el lloctinent reial un acord, deixant al marge la majoria de la pagesia, que tenia en Simó «Tort» Ballester el seu propi Joan Sala. Finalment, aquella revolta s'havia desfermat com una resposta a l'augment de la pressió fiscal i a l'apropiació de les tinences pageses; era una guerra contra els «destripadors de la terra», com denunciaven els pagesos revoltats en els seus memorials.⁷⁸

Els primers treballs sobre el procés de desposseïció pagesa, a partir de l'estudi de l'escribania de les viles reials de Porreres i Felanitx,⁷⁹ suggeriren que el gruix de les vendes havia tingut lloc la segona meitat del segle xv, després de l'esclafament de la derrota i de les dures reparacions econòmiques imposades als pagesos i a les comunitats vilatanes. Tanmateix, estudis més recents han suggerit que el procés d'acumulació i desposseïció s'havia iniciat abans, i potser en diverses onades que s'encavalcaren. Una primera onada es produí a la segona meitat del segle xiv. El procés d'acumulació de terres l'havia iniciat un estrat de pagesos benestants, que adquiriren les alqueries i les terres abandonades després de la Pesta Negra. Així, a la primera meitat del segle xv, emergia un estrat de pagesos grassos que havia acumulat terres a costa dels seus veïns més febles.⁸⁰ Aquestes poderoses elits de terra-

(1315-1410)», a Rafael VALLEJO i Antoni FURIÓ (ed.), *Los tributos de la tierra: Fiscalidad y agricultura en España (siglos XII-XX)*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2008, p. 59-80; Jaume VICENS, *Historia de los remensas...*, p. 49-56.

77. Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...*, p. 158-161, 163 i 182.

78. Vegeu allò que encertadament suggereix Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...*

79. Maria BARCELÓ, *Porreres: Contribució a l'estudi d'una vila mallorquina a la baixa edat mitjana*, Porreres, Agrupació Cultural de Porreres, 1984; Onofre VAQUER BENNASAR, *Una sociedad de Antiguo Régimen: Felanitx i Mallorca en el siglo XVI*, vol. 1, Felanitx, El Pes de sa Palla, p. 205-209.

80. Antoni MAYOL, «La fiscalitat directa...»; Pau CATEURA, «Crédito y fiscalidad en las villas...»; Jaume PALOU, «Els Muntanyans i el cercle humanista. Una família poderosa a finals de l'edat mitjana (1465-1545)», a Maria BARCELÓ (ed.), *Al tombant de l'edat mitjana. Tradició medieval humanista i cultura humanista: XVIII Jornades d'Estudis d'Històrics locals*, Palma, Institut d'Estudis Balearics, 2000, p. 451-468; Antoni MAS, «De pagesos a cavallers: l'extracció social i el patrimoni del cardenal Antoni Cerdà i del canonge Gabriel Cerdà (segles xv-xvi)», a Maria BARCELÓ (ed.), *Al tombant de l'edat...*

tinents locals —Truiols, Ballester o Cardell, entre altres cases— que havien liderat la Revolta Forana en la primera etapa foren les que tingueren després un destacat protagonisme en la fractura del moviment pagès (1452) i en la seva posterior repressió (1453-1455), i potser per això mateix aquelles famílies —Ballester i Truiols a Manacor— foren objecte de la ira dels vilatans revoltats durant la Guerra de les Germanies (1521-1523).⁸¹ La segona onada d'acumulació de terres fou protagonitzada pels membres dels grups benestants de la Ciutat. La cronologia no està ben establerta, però possiblement el pogrom i la revolta pagesa de 1391 marquen un punt de partida. Els estudis de casos sobre la formació dels patrimonis dels mercaders i nobles mostren com les primeres adquisicions de béns immobles es produïren en els decennis posteriors. Aquestes compres podrien estar relacionades amb la retirada de la comunitat jueva del préstec rural i l'entrada dels benestants de la Ciutat en el préstec censal als pagesos.⁸² L'esclafament de la revolta el 1452, la intensa repressió dels líders del moviment i les dures reparacions imposades als pagesos i a les comunitats vilatanes intensificaren el procés de vendes i subhastes de terres durant la segona meitat del segle xv.⁸³

Els mecanismes a través dels quals es produí aquesta desposseïció pagesa són ben coneguts. Les dificultats financeres de les famílies i les comunitats pageses es convertiren en terreny adobat per al préstec a censal i el desenvolupament d'estratègies usuràries. La demanda de crèdit i els endarreriments en el pagament dels drets senyorials o altres rendes van permetre la difusió d'estratègies de revaloració de les rendes mitjançant la combinació del cens emfitèutic i el censal. Aquest crèdit s'estendria també a les universitats, cada cop més ofegades per les demandes fiscals de la Corona i el reialme. L'acumulació del deutes sobre les tinences i les viles per-

---

p. 437-450; Antoni MAS, «Petits senyors i grans pagesos. Diferenciació econòmica i conflictivitat social a la ruralia de Mallorca (1229-1350)», a Miquel BARCELÓ *et al.*, *El feudalisme comptat...*, p. 465-502; Gabriel JOVER i Jerònia PONS, *Possessions, renda de la terra i treball assalariat: L'illa de Mallorca, 1400-1660*, Girona, Biblioteca d'Història Rural, Documenta Universitaria, 2012.

81. Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...*; Eulàlia DURAN, *Les Germanies als Països Catalans*, Barcelona, Curial, 1982, p. 287-293 i 334-363.

82. Josep F. LÓPEZ BONET, «La revolta de 1391: efectivament, crisi social», a *XIII Congreso de Historia de la Corona de Aragón: Comunicaciones*, vol II, Palma, Institut d'Estudis Balearics, 1989, p. 111-123; Jorge MAÍZ CHACÓN, «Apreciaciones sobre la Part Forana. Mentalidad y marginalidad en el siglo XIV mallorquín (1391)», *Mayurqa*, núm. 28 (2002), p. 241-248; Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...* Alguns exemples d'aquestes compres primerenques es poden trobar a Pere de MONTANER i Aina LE SENNE, «Aproximación al estudio de la clase noble en Mallorca: el patrimonio de los Formiguera», *Cuadernos de Geografía*, núm. 34 (1977-1978), p. 55-85. Antoni MAS, «Endeutament pagès i alienació de la terra a Mallorca durant la segona meitat del segle xv. L'exemple del terme de Maria de la Salut», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 64, p. 89-114; Pere de MONTANER i Aina LE SENNE, «Explotació d'una possessió mallorquina durant la primera meitat del segle XVI: Son Sureda», *Recerques*, núm. 11 (1981), p. 107-124; Pere de MONTANER, «Els orígens de l'aristocràcia...».

83. Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...*

metria a l'aristocràcia forçar els pagesos a la venda de les seves tinences quan no podien respondre al pagament dels crèdits o de les pensions censals. Les estratègies d'adquisició de les tinences pageses seguí la via de la compulsió censual, quan el premsista obligava mitjançant els tribunals reials a alienar la terra per fer front al deute;⁸⁴ en altres casos, fou la força de la compulsió feudal la que va complementar o substituir la compulsió del deute per expulsar els pagesos de les seves tinences.⁸⁵ Finalment, una altra via d'acumulació de terres, menys estudiada, però que emergeix amb claredat a poc que es grati en la documentació, fou l'apropiació dels drets comunitaris sobre els boscos i les garrigues de les viles: l'aprofitament de pastures, llenya, carboneig, pesca, etc. Aquests processos de desposseïció foren més lents i s'allargaren en alguns casos durant segles; el seu objectiu era consolidar els drets de propietat dels nous terratinents sobre tots els aprofitaments que afectaven les terres en domini útil que havien adquirit, una passa cap a una plena propietat de la terra.⁸⁶

3.3. *Les característiques dels grans patrimonis de l'aristocràcia*

Els estudis han mostrat que l'alienació de les tinences pageses fou resultat de la desfeta militar i política dels pagesos enfront de les tropes reials, però també de les pressions econòmiques o extraeconòmiques que l'aristocràcia va utilitzar per a trencar la resistència camperola a vendre la terra en un context de desigual increment de la pressió fiscal. Per tant, aquesta estratègia significava que l'aristocràcia perseguia el domini útil de la terra i no era una estratègia rendista sobre l'excedent de les famílies pageses. L'evidència més clara de la voluntat que tenia l'aristocràcia d'acumular terres i crear extensos patrimonis la podem trobar en l'anàlisi de la tipologia de les explotacions adquirides i la seva geografia. Els estudis citats han des-

84. Josep M. QUADRADO, *Forenses y ciudadanos...*, p. 42-43; Guillem MORRO, *Mallorca a mitjan segle xv...*; Gabriel JOVER, «Endeutament, desigualtat econòmica i desposseïció pagesa. El cas de la parròquia de Petra, 1443-1524», *Recerques*, núm. 33, p. 9-32; Gabriel JOVER i Jerònia PONS, *Possessions, renda de la terra...*; Gabriel JOVER i Jerònia PONS, «Notes sobre resistència pagesa i paisatges agraris en els dominis de Lloseta-Aiamans i l'alqueria s'Estorell, 1428-1532», *Estudis d'Història Agrària*, núm. 25, p. 125-160; Antoni MAS, «Endeutament pagès i alienació de la terra...», p. 89-114.

85. Pere de MONTANER, «Les cavalleries mallorquines...», p. 42-65; Pere de MONTANER, «Las franquicias de una baronía mallorquina: Sant Martí d'Alanzell», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 45 (1989), p. 299-315.

86. Gabriel JOVER, «Endeutament, desigualtat econòmica...»; Guillem BARCELÓ, «Béns comunals i conflictes antisenyorials: les comunes de Muro i Santa Margalida (segles xvi-xviii)», *Butlletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, vol. 53, p. 97-116; Gabriel JOVER i Jerònia PONS, «Notes sobre resistència...»; Antoni MAS, «Els drets sobre la terra a Mallorca durant els segles xiii i xiv» i «Les ordinacions d'en Jaume II i la seva aplicació a Petra. Una aproximació des de la perspectiva de la història agrària», a Jaume ANDREU, *L'ordinació de Petra, any 1300: Teoria i realitat*, Petra, Gràfiques Rubines, Ajuntament de Binissalem i Consell de Mallorca, 2002, p. 225-228 i 229-265.

tacat que la formació de les grans hisendes a l'illa va seguir una certa pauta; no va ser la simple conseqüència de la crisi econòmica de la pagesia, sinó que l'aristocràcia buscava un determinat tipus d'explotació i preferia unes determinades localitzacions a unes altres. L'apropiació de la terra tenia, doncs, un caràcter selectiu.

Les característiques més rellevants del procés d'apropiació de la terra les podem sintetitzar en els trets següents:⁸⁷ en primer lloc, l'interès de la noblesa es decantava per les grans explotacions compactes, alqueries o rafals, que permetien conformar extensos territoris compactes en domini útil o ple. Segonament, les majors hisendes formades en aquesta etapa estaven dividides en dos cossos territorials compactes, generalment un a les serralades i l'altre a les planes de l'illa. Les grans explotacions —alqueries, rafals o possessions— adquirides a la serra s'estenien des de les faldes fins als cims de la serra de Tramuntana. Eren àrees escassament poblades, a causa de les dificultats orogràfiques que imposaven els pendents abruptes, i ocupades per extensos alzinars i zones de pastura, ja que l'olivar, en aquesta època, es trobava només a les zones més baixes. Les explotacions agràries comprades a les comarques del centre i est de l'illa (Pla, Migjorn i Llevant) es concentraren en les viles on la fragmentació de la terra era escassa, les densitats demogràfiques baixes i el poblament s'havia concentrat en grans viles envoltades per una corona de terres molt parcel·lades i intensament conreades. Les extenses alqueries que envoltaven aquests anells d'agricultura camperola contenien extensos alzinars, carrascars, maresmes i, en general, erms, on dominaven els aprofitaments silvopastorals des del segle XIII.

Per tant, la formació de les grans hisendes nobiliàries a inicis del segle XVI tenia com a objectiu formar explotacions extenses i compactes, en dues zones que permetien disposar tot l'any de pastures. Així, la formació de la gran propietat i les possessions, les extenses explotacions agràries de l'illa, estaven destinades en aquella etapa a convertir-se en grans empreses ramaderes, en què les antigues tinences pageses —anomenades en la documentació alqueries i rafals— foren subordinades a les necessitats de l'economia pecuària ovina transhumant. Paradoxalment, la formació de la gran propietat durant l'etapa 1430-1500 va acompanyar l'expansió i la consolidació de la draperia urbana d'exportació. Finalment, fins al segon quart del segle XV, la demanda de productes pecuaris de la Ciutat i dels mercats extraregionals no tenia prou entitat per fer atractiva la gran explotació pecuària.⁸⁸

87. Les línies que segueixen es basen en Gabriel JOVER i Antònia MOREY, «Les possessions mallorquines: una modalitat d'organització de l'espai agrari i l'explotació del treball», a Rosa CONGOST, Gabriel JOVER i Giuliana BIAGIOLI (ed.), *L'organització de l'espai rural a l'Europa mediterrània: Masos, possessions, poder*, Girona, CCG Edicions i AHR, 2003, p. 127-238.

88. Gabriel JOVER «La crisi tardomedieval i el desenvolupament d'una ramaderia senyorial. Mallorca, segles XIV-XVI», *Butlletí de la Societat Catalana d'Estudis Històrics*, vol. V (1994), p. 81-100; Miguel DEYÁ, *La manufactura de la lana en la Mallorca del siglo XV*, Palma, El Tall, 1997.

La gestió d'aquelles hisendes era complexa i combinava diferents usos del sòl i modalitats de gestió i explotació del treball, molt semblants encara a les de les reserves senyoriales d'entorn del 1400.⁸⁹ Els estudis sobre la gestió agrària d'inicis del segle XVI d'aquestes extenses hisendes determinen que encara combinava la gestió directa amb altres fórmules de gestió indirecta. L'explotació central i més important era conduïda directament pel terratinent i allí s'emparava mà d'obra esclava i treballadors fixos —majorals i missatges. Per les tasques estacionals intensives en treball, especialment les collites dels cereals i oliva, es contractaven bracers i jornalers. Mentrestant, en les explotacions més allunyades o separades de la possessió més important, podem trobar-hi algunes fórmules d'arrendament en el conreu dels cereals i contractes de mitgeria o arrendament en les companyies de bestiar i pastures. La modalitat més comuna de cessió de les grans explotacions, de les possessions i de les poques peces de terra que conformaven aquests patrimonis era el contracte d'arrendament de curta durada (tres-nou anys).⁹⁰ Aquest sistema agrari es mantingué relativament estable fins a mitjan segle XVI, quan l'increment de la població, l'augment dels preus dels aliments i els problemes financers que creaven les creixents importacions d'aliments impulsaren l'expansió del conreu dels cereals. En aquest context es produí una gran transformació del paisatge agrari mallorquí protagonitzada per un intens procés d'artifatge i la formació de la «possessió» com un tipus específic de gran explotació agrària compacta.⁹¹

4. CONCLUSIONS: PAGESOS DE MAS I SENYORS DE POSSESSIONS A PRINCIPI DEL SEGLE XVI

La noblesa terratinent de l'illa i els pagesos de remença catalans eren emfiteutes (de fet, apareixen als mateixos capbreus) del bisbe de Girona, el comte d'Empúries, el paborde de Tarragona, el bisbe de Barcelona o les monges del convent de Jonqueres de Barcelona, per citar només alguns dels barons feudals de l'illa. Compartien, en general, el mateix corpus jurídic feudal, tret de la servitud i la remença. De fet, l'emfiteusi fou emprada per la nova aristocràcia de l'illa d'una manera semblant a la dels pagesos de mas catalans: una eina jurídica per a consolidar les seves tinences i la seva expansió territorial. Al llarg d'aquest assaig s'han proposat alguns dels factors que explicarien les bifurcacions en l'evolució de la classe senyorial i les modalitats d'apropiació dels drets sobre el domini útil de la terra.

En primer lloc, s'ha insistit en la importància que tingueren l'organització de

89. Gabriel JOVER, Antoni MAS i Ricard SOTO, «Feus, reserva senyorial...».

90. Pere de MONTANER i Aine LE SENNE, «Explotació d'una possessió mallorquina...»; Gabriel JOVER, «Tres notes sobre la demanda de treball assalariat a les possessions mallorquines durant el segle XVI», a Antònia MOREY i Gabriel JOVER (ed.), *Les possessions mallorquines: Passat i present*, Palma, Documenta i Institut d'Estudis Baleàrics, 2012, p. 209-231.

91. Gabriel JOVER i Jerònia PONS, «Possessions, renda de la terra...».

la senyoria i el parcel·lari entre les zones de la Catalunya Vella i el feudalisme de frontera. A la Catalunya Vella, el feudalisme conformava un sistema de drets sobre la terra i el producte extremament fragmentat horitzontalment i verticalment, i un parcel·lari dispers que tenia al mas la unitat fiscal, servil i territorial que permetia la captació de l'excedent per part dels senyors. Aquesta teranyina de drets de propietat i jurisdiccionals feia molt complicada al si de la senyoria, però també fora d'ella, pels mateixos posseïdors de masos, ampliar la reserva senyorial o formar extenses propietats en domini útil. Al feudalisme de frontera de l'illa de Mallorca, els límits dels dominis i els drets dels senyors estaven força delimitats, separats territorialment, i eren homogenis en cada una de les unitats senyorials. De fet, les unitats d'explotació que s'havien constituït des de la conquesta eren força regulars i compactes, especialment en les zones allunyades dels nuclis rurals on es concentrava la població. Per tant, la possibilitat de l'expansió de tinences extenses i compactes era un procés que tenia menys obstacles que a la Catalunya Vella. Per tant, els paisatges agraris, entesos com a sistemes d'aprofitament dels sistemes agroecològics on les comunitats disposaven d'un maneig complex i drets sòlids sobre els recursos, oferiren major capacitat de resistència als pagesos enfront de les temptatives d'apropiació de la terra per part dels senyors.⁹²

En segon lloc, s'ha argumentat que abans de l'apropiació de la terra l'aristocràcia havia explorat altres estratègies per a recuperar els seus ingressos. Foren, però, la desfeta econòmica, derivada de la creixent pressió fiscal, i la derrota militar de 1452 les que obriren la porta a la desposseïció pagesa que, a l'illa, sobre les comunitats rurals, fou molt intensa des de finals de segle XIV i tingué lloc en dues onades. En la primera, es produí una progressiva acumulació de terres en mans d'elits locals; en la segona, fou l'aristocràcia urbana la qui participà en el procés d'acumulació de terres. Aquest procés portaria a la crisi de la pagesa intermèdia, la posseïdora de rafals i alqueries. A la desfeta del moviment pagès no fou aliena la divisió del moviment forà, ni tampoc la intervenció directa d'Alfons el Magnànim, primer, i de Joan II i Ferran II, després, en suport de l'aristocràcia. Malgrat les pragmàtiques de 1499 i 1512, el sistema fiscal i polític no canvià; la frustració de les expectatives vilatanes i menestrals posaren les bases de la Guerra de les Germanies.⁹³

Finalment, la nova aristocràcia terratinent de l'illa mostrava també, quant a la composició dels seus patrimonis i rendes, clares diferències respecte dels seus ho-

92. Aquesta hipòtesi que els paisatges agraris compten en l'evolució històrica fou formulada per Marc BLOCH a *La historia rural francesa*, Barcelona, Crítica, 1978, i a *Seigneurie française et Manor anglais*, Paris, Armand Colin, 1960. Se'n pot trobar una aproximació a Bas VAN BAVEL, *Manors and Markets*, Oxford, Oxford University Press, 2010. Per a Mallorca, vegeu Jean BRSSON, *La Terre et l'home aux Îles Baléares*, Ais de Provença, EDISUD, 1976; Guillem JOVER i Jerònia PONS, «Notes sobre resistència...».

93. Eulàlia DURAN, *Les Germanies...*

mònims catalans. Mentre per a l'aristocràcia mallorquina l'arrendament de terres en domini útil s'imposava com la forma d'ingrés patrimonial més sòlida, la noblesa catalana seguia depenent bàsicament dels ingressos feudals. Mentre a Mallorca els drets de l'aristocràcia terratinent sobre el domini útil de la terra conduïen a un escenari caracteritzat per gran explotació (possessions), treball assalariat i especialització agrícola, a la Catalunya Vella era la pagesia de mas, és a dir, les explotacions familiars i el policultiu, la que traçava les roderes del model agrari creixement. La naturalesa i la transcendència que aquestes bifurcacions tingueren sobre el benestar de les generacions posteriors i el desenvolupament agrari haurien de ser objecte d'una major atenció.